

Проф. др Драга Мاستиловић*

Институт историјских наука

Универзитета у Источном Сарајеву

ГДЈЕ И КАДА ЈЕ УБИЈЕН СВЕШТЕНИК БОГДАН ЛАЛИЋ

Апстракт: У досадашњој литаратури навођено је да је сарајевски свештеник Богдан Лалић ухапшен половином јуна мјесеца у Сарајеву и заједно са сином одведен у логор у Госпић, те убијен и бачен у Шаранову јаму на Велебиту. Међутим, један документ из Архива Југославије у Београду баца сасвим ново свјетло на хапшење и убиство свештеника Лалића. Из њега се може са великом дозом сигурности утврдити да он није уопште одведен у логор у Госпићу, већ да је убијен у околини Сарајева у јулу мјесецу 1941. године. Такође, један документ из Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву упућује на исти закључак. Свестрана анализа доступних примарних извора и литаратуре, такође упућује на закључак да је досадашњи став о мјесту и времену страдања свештеника Богдана Лалића, био погрешан.

Кључне ријечи: Богдан Лалић, Независна Држава Хрватска, усташе, вријеме и мјесто смрти

*

Страдање свештенства и храмова Митрополије дабробосанске након успостављања власти Независне Државе Хрватске, до сада је било предмет више покушаја обраде, али хеуристички поступак и историографска анализа комплетне расположиве архивске грађе, то јест примарних историјских извора, до сада није у потпуности извршена, а самим тим није у научном смислу дат коначан одговор на многа питања и непознанице у вези страдања свештенства Митрополије дабробосанске у периоду Другог свјетског рата. Свакако је и даље једна од највећих мистерија у историографији мјесто и вријеме уморства митрополита дабробосанског Петра Зимоњића. Такође, једно од питања које у историографији није до краја расвијетљено јесте и страдање сарајевског свештеника Богдана Лалића.

У досадашњој литератури о страдању свештеника Лалића упорно се понављају исти или јако слични подаци, према којима је Лалић, наводно, ухапшен половином јуна 1941. године у Сарајеву, од стране усташке

* draga.mastilovic@iin.ues.rs.ba

редарствене службе, то јест усташке полиције, заједно са сином Мирославом, те су обојица спроведени у логор у Госпић, а затим у јулу 1941. године убијени у логору Јадовно и бачени у Шаранову јаму на Велебиту. У новијој литератури као датум хапшења усталио се 15. јун 1941. године, а као датум смрти 12. јул исте године. Вјероватно најранији податак у доступној литератури о страдању свештеника Богдана Лалића, на једном од стратишта логора у Госпићу, налази се у *Споменици православних свештеника 1941-1945*, која је објављена у Београду 1960. године. У њој је о страдању Богдана Лалића наведено: „Ухапшен је прве половине јуна месеца 1941. и заједно са сином затворен у затвор, који је био у Сарајевској богословији. Зна се поуздано да су у затвору били на Видов-дан 1941. г. Доцније су одведени у логор у Госпићу и оба убијена под Велебитом над јамом Јадовно.“¹ Касније се овај податак упорно понављао у литератури више пута све до новијег времена, са одређеним корекцијама, попут назива јаме, јер Јадовно није била јама већ усташки логор на Велебиту, у близини истоименог села. Јама у коју је бачен велики број Срба и Јевреја у љето 1941. године, а која се налазила неколико километара од логора Јадовно на Велебиту, назива се Шаранова јама. Ова јама није једина на Велебиту у коју су Хрвати тог љета бацали Србе и Јевреје, али свакако јесте најзлогласнија. Управо за ову јаму везује се и страдање великог броја српских свештеника, па и Богдана Лалића. Тако, на примјер, др Ђуро Затезало, који се најдуже и најистрајније бавио истраживањем логора у Госпићу и његових стратишта, у првом тому своје књиге *Јадовно – комплекс усташких логора*, наводи: „Лалић Јове Богдан, 52 г., Србин, Сарајево. Протојереј и катихета у Сарајеву. Ухапшен 15. јуна и затворен у Богословију у Сарајеву, одакле је пребачен у Госпић. Бачен у Шаранову јаму 12. јула.“² Затезало у својој књизи не наводи извор за поменути тврдњу, а у Предговору пописа убијених даје само уопштене податке у којим установама је све истраживао. Међутим, у другом тому његове истоимене књиге, која садржи документе о усташким злочинима геноцида у госпићком комплексу логора, Затезало нам открива да је списак убијених свештеника Српске православне цркве у логору Госпић, то јест његовим стратиштима, саставио на основу већ наведене *Споменице православних свештеника* и на основу властитих истраживања,³ што значи да је Богдан Лалић могао ући на тај списак преко *Споменице* из 1960. године. Али, у књизи Ђура Затезала, као датум хапшења свештеника Лалића се помиње 15. јун 1941, а као датум смрти 12. јул 1941. године. Ових података нема у *Споменици*, па остаје нејасно из ког извора је Затезало

¹ *Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби*, Београд 1960, 93.

² Ђуро Затезало, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, књига I, Београд 2007, 415.

³ Ђуро Затезало, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, књига II, Београд 2007, 38.

црпио овај податак. Када је у питању књига Ђура Затезала, за нашу тему битан је још један податак, а то је да на списку интернираних из Сарајева и убијених у госпићком логору нема никога са презименом Лалић, што значи ни Богдановог сина Мирослава,⁴ док је Богдан издвојен у посебан списак страдалих српских свештеника и не налази се на том општем попису.

Драган Шућур, у својој књизи *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве*, о страдању свештеника Лалића наводи следеће: „Ухапшен је 15. јуна 1941. заједно са сином. Затворени су у згради Сарајевске богословије, гдје је био затвор. Зна се поуздано да је био у затвору на Видовдан 1941. године. Одакле је пребачен у Госпић. Обојица су убијена на Велебиту у Јадовну. Прота Богдан бачен је 12. јула 1941. у Шаранову јаму, највјероватније заједно са сином.⁵ За ове тврдње Шућур се реферише на већ познату литературу, као и на попис убијених српских свештеника у НДХ, који је пронашао у Архиву Српске православне цркве у Београду. Он дакле доноси познате и у литератури већ устаљене податке о страдању проте Лалића.

Драган Симић, који је најозбиљније и најдеталјније истраживао живот Богдана Лалића, у својој књизи *Свештеничка породица Лалић*, такође је закључио да је свештеник Лалић одведен у госпићки логор и уморен заједно са сином на неком од стратишта тог логора. О томе он каже: „Богдан Лалић и његов син Мирослав у Госпић су стигли крајем јуна 1941. године, али се не може поуздано утврдити да ли су тамо депортовани из Сиска, гдје је упућена већина сарајевских свештеника или су у Госпић пребачени директно из Сарајева.“⁶ Дакле, код Симића имамо нови податак, да су Богдан и Мирослав из Сарајева упућени у Госпић крајем јуна 1941. године. Без обзира одакле је преузет, тај податак не може бити тачан, јер је депортовање сарајевских Срба у Госпић започело 12. јула 1941. године када је Редарствено равнатељство у Сарајеву упутило допис „Изасланику владе слободне хрватске државе“ и „Предстојнику за јавни ред и сигурност“, у коме наводе да је сачињен списак лица из Сарајева која ће прва бити упућена у госпићки логор. На том списку налази се осам имена, а међу њима нису имена Богдана и Мирослава Лалића.⁷ Такође, Симић износи недоумицу да ли је Богдан Лалић упућен у Госпић преко логора Цапраг код Сиска, са

⁴ Ђ. Затезало, *Јадовно*, књ. I, 705-710.

⁵ Драган Шућур, *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве 1941. године*, Бања Лука 2014, 95.

⁶ Драган Симић, *Свештеничка породица Лалић*, Добрун 2021, 137.

⁷ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Dokumenta, I-III, Beograd 1986, књ. III, dok. Br. 7 (Spisak od osam Srba koji su prvim transportom upućeni iz Sarajeva u Koncentracioni logor Gospić 12. jula 1941. od strane Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu), 30. Према наведеном документу тих првих осам Срба упућених из Сарајева у Госпић били су: Михаило Чуковић, Велимир Чуковић, Мирослав Марушић, Божо Пандуревић, Миладин Божић, Слободан Јанковић, Миле Живковић и Спасоје Танасиловић.

осталим ухапшеним свештеницима, или директно из Сарајева. Имајући у виду чињеницу да је масовно хапшење српских свештеника у Сарајеву извршено у ноћи 10/11. јул 1941. године, а да су у Цапраг депортовани на Петровдан 12. јула, отпада могућност да се то могло десити крајем јуна мјесеца 1941. године. Осим тога, у документима усташке провенијенције, то јест списку тада ухапшених и депортованих свештеника из Сарајева, нема имена Богдана Лалића.⁸ Такође, у изјавама тада ухапшених српских свештеника и депортованих у Сисак, нигдје се не помиње да је међу њима био и прота Лалић. Дакле, из наведеног несумњиво произилази да Лалићи нису упућени у Госпић крајем јуна мјесеца и да Богдан Лалић није упућен 12. јула у Цапраг са осталим српским свештеницима.

О страдању свештеника Лалића, Симић даље наводи: „На списку побијених под редним бројем 10466 евидентиран је прота Богдан Лалић као страдалник у логору Јадовно. У напомени стоји да је ухапшен 15. јуна 1941. године и затворен у зграду богословије у Сарајеву, одакле је пребачен у Госпић, односно Јадовно. Тамо је убијен и бачен у Шаранову јаму 12. јула 1941. године.“⁹ За своје закључке Симић се позива на књиге Драгана Шућура *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве* (Бања Лука 2014) и владике Атанасија Јевтића *Од Косова до Јадовна* (Београд 1984), као и на попис жртава госпићког логора који је доступан на сајту удружења „Јадовно 1941.“¹⁰ Такође, Симић се позива и на текст Рајка Долочека посвећен полемици око канонизације кардинала Степинца и цитира, између осталог и ово: „Међу погубљеним било је 54 свештеника, међу којима два епископа и мој ујак, православни свештеник Богдан Лалић, који је убијен заједно са сином Миром 12. јула 1941. године.“¹¹ Такође, Симић нам у својој књизи даје још два занимљива податка који неће бити без значаја

⁸ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, Beograd 1993, dokument br. 132 (Izveštaj Ureda za iseljavanje Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu od 15. jula 1941. Državnom ravnateljstvu za ponovu o uhapšenim, neuhapšenim i naknadno uhapšenim licima), 336-339. Према наведеном документу тада су ухапшени и у логор Цапраг упућени сљедећи сарајевски свештеници: Љубомир Влацић са супругом Милком, синовима Јованом и Божидаром и кћерком Милевом (удатом Митровић); Вељко Шкаљак са супругом Стојанком и дјецом Биљаном и Синишом; Василије Ристић са супругом Марицом, кћерком Иванком Иванишевић и унуком Вјерицом; Мирко Максимовић са супругом Миленом и дјецом Миленком и Добрилом; Богдан Капор са супругом Даринком и кћерком Јеленом; Лука Чупић са супругом Госпавом и дјецом Наталијом, Луком и Боривојем; Јанко Брежанчић са супругом Наталијом и сином Велинком; Душан Бошковић са супругом Ружицом и дјецом Слободаном и Љиљаном. Такође, накнадно је ухапшен и професор Богословије Митар Папић са супругом Анђелком и једним мушким тек рођеним, некрштеним дјететом.

⁹ Д. Симић, *Свештеничка породица Лалић*, 137.

¹⁰ Исто, напомена бр. 199.

¹¹ Исто, 138.

за нашу даљу анализу. Наиме, он каже: „Лалићи дуго нису сазнали праву истину о Богдановом и Мирославовом страдању. У Сарајеву се тих ратних година причало како су их усташе побиле убрзо након хапшења те да су њихова тијела бацили у некакве бунаре на периферији града. Из тог разлога су их и пописивачи жртава Другог свјетског рата два пута уписали у свој регистар. У дигиталној публикацији Музеја жртава геноцида у Београду *Жртве рата 1941-1945, Босна и Херцеговина*, у насељу Сарајево, општина Сарајево Центар прво је уписан Лалић (Богдан) Миро, рођен 1920. Србин, убијен од усташа у директном терору, Сарајево (0940005011), а потом Лалић (Богдан) Мирослав, рођен 1919, Србин, убијен 1941. у директном терору, Лика (1546071004). Слична евиденција урађена је и за Богдана: Лалић (Јово) Богдан, рођен 1889. Србин, убијен од усташа 1941. у логору Јадовно (15460710004), а потом Лалић (Јово) Богдан, рођен 1890. Србин, убијен 1941. у директном терору, Сарајево (0940005010).“¹² Прије свега, из овог пописа јасно произилазе различити подаци о мјесту смрти обојице Лалића, с тим што се за Мира каже у оба случаја да је убијен у директном терору, док за Богдана стоје контрадикторни подаци, један да је убијен у логору Јадовно, а други у директном терору у Сарајеву 1941. Дакле, пописивачи жртава су имали контрадикторне податке о мјесту страдања свештеника Лалића и његовог сина Мира, што је очигледно за посљедицу имало то да су они наведени као различите особе.

Што се тиче примарних историјских извора за тему страдања свештеника Богдана Лалића, они су веома оскудни и углавном се ради о изјавама избјеглица из Сарајева, који су 1941. године успјели да се домогну Србије и тако спасу голе животе. У том контексту посебно су занимљиве изјаве прогнаних и избјеглих свештеника Митрополије дабробосанске. На основу тих изјава настали су и кратки реферати о страдању Српске православне цркве и свештенства у Независној Држави Хрватској и то по срезовима, а који се данас могу пронаћи у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву и дјелимично у Државном архиву Србије у Београду, као и Војном архиву у Београду. Уз ове кратке реферате, могу се углавном пронаћи и изјаве на основу којих су писани. Међутим, ни у тим документима нема пуно података који би нам открили мјесто и вријеме смрти Богдана Лалића. Тако, на примјер, у кратком реферату о страдању Срба у Сарајеву, који је настао у Београду, вјероватно 1942. године јер описује само догађаје до половине те године и то очигледно на основу изјава избјеглица, за Богдана Лалића је наведено да је ухапшен пред Видовдан 1941. године и да је убијен заједно са сином.¹³ Дакле, никаквих ближих података о мјесту и

¹² Исто

¹³ Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Босни и Херговини (ЗКУЗ), кут. 2, омот 39, инв. бр. 34.

времену страдања двојице Лалића у овом реферату нема. Међу осталим доступним документима, прву вијест о страдању проте Лалића налазимо у изјави др Петра Маркичевића, протојереја ставрофора и професора Сарајевске богословије, коју је дао 14. августа 1941. године у Пожеги. У њој се наводи да је заједно са Маркичевићем у згради Богословије у Сарајеву био затворен и прота Богдан Лалић.¹⁴ Даље, у писаној изјави свештеника Мирка Максимовића, коју је дао 11. маја 1942. године у Београду, за Лалића је наведено: „Прота Милан Божић [и] прота Богдан Лалић отпремљени су у логоре. О њима нема вести. Богдан Лалић отпремљен је са сином, о коме такође нема вести.“¹⁵ Такође, Лалић се помиње и у изјави избјеглице Бранка Васића, коју је дао 20. јуна 1943. године. Он тврди да су заједно са њим у Богословији били затворени Богдан Лалић и његова три сина.¹⁶ То би значило да су заједно са Лалићем ухапшена његова три сина, а не само најмлађи Мирослав, али други извори то не потврђују. Свештеник Жарко Поповић у својој изјави такође помиње хапшење Богдана Лалића, али не и околности његовог страдања.¹⁷ Документ који даје највише података о страдању проте Лалића настао је 25. октобра 1943. године у Недићевом Комесаријату за избеглице и пресељенике Владе народног спаса 1941-1944, а чији се један примјерак данас чува и у Војном архиву у Београду у Недићевој архиви, под ознаком К39, Ф2, Д4. Документ има наслов „Православни свештеници убијени у Независној Држави Хрватској“. У том документу, Богдан Лалић је наведен под редним бројем 67, а о његовом страдању је записано: „ЛАЛИЋ Богдан катихета из Сарајева. – У јуну 1941. године ухапшен је у Сарајеву свештеник Богдан Лалић са сином. Затворен је био у згради сарајевске богословије. Зна се поуздано да је у затвору био на дан 26. јуна. Доцније је некуда одведен, заједно са сином, свакако у логор, вероватно Госпић. Ту се њему и сину потпуно губи траг.“¹⁸

Дакле, ниједан од наведених докумената не пружа валидан доказ да је Богдан Лалић одведен у логор у Госпић, већ се ради искључиво о претпоставкама, с обзиром да је Лалић из затвора у Богословији, гдје је виђен уочи Видовдана 1941. године, након тога једноставно нестао, као и његов син Мирослав. Међутим, њега нико није видио у неком од транспорта из Сарајева за Госпић, нико га није видио у самом логору у Госпићу или некој успутној станици, а такође његовог имена нема у сачуваним списковима

¹⁴ Државни архив Србије (ДАС), Г-2, Ф-170, р170/1941.

¹⁵ ДАС, Г-2, Ф-8, р198/1942.

¹⁶ ДАС, Г-2, Ф-8, р232/1943.

¹⁷ ДАС, Г-2, Ф-8, р162.

¹⁸ Наведени документ објављен је у Едицији *Злочини Независне Државе Хрватске*, Зборник докумената *Комесаријат за избеглице и пресељенике Владе народног спаса 1941-1944. године*, књига 3, Приредили: др Маријана Мраовић и Петар Ђурђев, м.а., Београд – Нови Сад 2022. године, 208.

транспортованих у Госпић. Ипак, као што је већ наглашено, у литератури се упорно понавља податак да је одведен у Госпић, убијен у логору Јадовно и бачен у Шаранову јаму. Чини се да је за такво мишљење најодговорнији управо помињани документ који је настао 25. октобра 1943. године, јер је сличност описа страдања проте Лалића у том документу и у *Споменици православних свештеника* из 1960. године очигледна, па је сасвим сигурно да су састављачи *Споменице* користили управо тај документ за њено писање. Међутим, тај документ нигдје не помиње да је прота Лалић убијен у логору Јадовно на Велебиту и бачен у Шаранову јаму. Што се тиче одвођења у логор Госпић, у наведеном документу стоји ријеч „вјероватно“, која се очигледно изгубила приликом писања *Споменице*, па је тако, могуће, ова претпоставка у литературу ушла као „чињеница“.

С друге стране, у Архиву Југославије у Београду, у фонду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (фонд бр. 110), постоји документ похрањен у кутији бр. 529 и заведен под бројем 96, који може оповргнути досадашње тезе о одвођењу Богдана Лалића у Госпић и његовом убиству у логору Јадовно и бацању у Шаранову јаму. Наиме, ради се о изјави др Смиљане Кршић, супруге професора Јована Кршића, који је заједно са Лалићем ухапшен, заједно држан у затвору и заједно убијен. Наведену изјаву Смиљана Кршић је дала 30. јуна 1945. године, пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Сарајеву. Из излагања госпође Кршић видљиво је да је Богдан Лалић ухапшен истог дана када и њен муж, то јест 23. јуна 1941. године и да су заједно затворени у згради Богословије у Сарајеву. О томе, она каже:

„23. јуна 1941. год[ине] у 6 sati uveče došli su po moga muža Dr. Jovana Kršića profesora, dvojica policiskih agenata čija imena ne znam i saopštili mu da je lišen slobode i odveli ga, pismenog naloga nisu imali. Primjetila sam da su agenti imali kod sebe jedan spisak i da su po njemu hapsili. 23. i 24. јуна 1941. год[ине] u Sarajevu je bilo uhapšeno preko 300 ljudi najviše Srba i političkih sumnjivih levičara jer se hapšenje dešava sutradan po upadu njemačkih trupa u Rusiju. Doznala sam da je sa mojim mužem uhapšen prof. Marcel Šnajder, Pero Pešut, Branko Bujić, Bogdan Lalić i dr. Moj muž je tada odveden u Bogosloviju. 24. јуна otišla sam do upravnika policije Džikovića¹⁹ i pitala sam za moga muža. Saopšteno mi je da su oni pohvatani radi Vidovdana i da se ne smatraju kao krivci, nego da je to mjera preventivne naravi i da mogu mome mužu donositi hranu i sa njime govoriti. 25. јуна razdijeljeni su zatvorenici na dvije grupe, većina njih, oko 230 odvedena je u šegrtski dom u Skenderiju, a to su bili većinom Srbi, a manja grupa oko 70 ostavljena je u Bogosloviji, među njima i moj muž, kategorisani kao politički krivci – komunisti. Ovu

¹⁹ У питању је др Бранко Ђиковић, шеф усташке Жупске редарствене области у Сарајеву.

grupu od 70 ljudi poslije hapšenja 2-3 dana počeli su da razdvajaju po samicama, pooštren im je režim u zatvoru, nismo ih mogli posjećivati, nego sam samo nosila mom mužu hranu.“²⁰

Дакле, с обзиром на то да је ово масовно хапшење изведено сутрадан по отпочињању операције „Барбароса“, то јест нападу Хитлерове Њемачке на СССР, похапшени Срби су окарактерисани као комунисти, иако скоро нико од ухапшених није имао никакве везе са комунизмом, а поготово тада похапшени српски свештеници. Наиме, усташе су имале прецизне спискове комуниста, јер је њемачка војска по уласку у Сарајево заплијенила архиву бивше сарајевске полиције, у којој су се налазили и ови спискови. Уочи 22. јуна 1941. године, њемачка полиција је имала списак од 99 комуниста у Сарајеву, али је тај списак Ела Момчиловић, дактилограф у усташкој полицији у Сарајеву, доставила преко Лепе Перовић комунистима, тако да су се они на вријеме склонили. Због тога је број ухапшених комуниста у овој масовној рацији био занемарљив, јер је ухапшено само неколико њих.²¹ Међутим, усташама није ни било важно колико ће ухапсити комуниста, јер су они ову опсежну акцију хапшења комуниста, коју је иницирала њемачка полиција, искористили за масовно хапшење свих угледнијих сарајевских Срба, а међу њима и свештеника. Из излагања Смиљане Кршић видљиво је да су усташе након два дана раздвојили похапшене и њих око 230 пребацили у Шегртски дом, док је њих око 70 задржано у Богословији. Нема сумње да су у Богословији остали најугледнији сарајевски Срби, које су усташе због тога одредили да буду ликвидирани. Међу њима се налазио и Богдан Лалић, али за његовог сина Мирослава нема података да ли је остао у Богословији или је премјештен у Шегртски дом. С обзиром на то да су усташе и наредних дана наставили масовна хапшења, чак и жена, Српкиња и Јеврејки, затвор у згради Богословије био је стално препун, па су усташе поједине затворенике преводили у друге затворе у Сарајеву или једноставно ликвидирали по ноћи на неком од сарајевских стратишта.²²

У даљем излагању, госпођа Кршић нам даје најважније детаље који могу осветлити трагичну судбину проте Богдана Лалића. Она даље наводи:

„Мoj муж је остао у Богословији до 22. јула, када је заједно са Богданом Лалићем на предлог polic[ijskog] лјекара Dr. Kundurovića Muhameda преведени у болницу као bolesni. У болници је постојала комисија која је pregledala затворенике који су dolazili у болницу као

²⁰ Документ је откуцан писаћом машином на формулару Записника, латиничним писмом.

²¹ Драга Мاستиловић, Сарајево 1941, Источно Сарајево 2025, 105.

²² Исто, 109-111.

bolesni. Komisiju su sačinjavali: upravnik bolnice Dr. Šeparović i Dr. Odošašić. Moj muž je bio smješten u opštoj drž[avnoj] bolnici u D. odjelenju (tuberkuloznom odjelenju), a Bogdan Lalić na K. odjelenju (za unutrašnje bolesti). Obadvojica su bili pod stalnom paskom policije. Moga muža čuvala su na smjenu dva policajca, koji nisu bili iz Sarajeva nego po uniformama se vidjelo da su bili zagrebački policajci. Imena im ne znam. Moj muž se u bolnici zadržao 2 dana. 24. jula u podne došli su po moga muža i po Bogdana Lalića dvojica naoružanih ustaša sa policijskim automobilom (Marica). U odvođenju moga muža bio je prisutan i dr. Šeparović. Moj muž se opirao da pođe sa ustašom navodeći da je bolestan i da ima temperaturu, našto ga je ovaj ustaša udario kundakom i naredio da se odmah diže. U tom međuvremenu doveden je Bogdan Lalić sa K. odjeljenja i obadvojica su svezana i povedena prema automobilu, koji je čeko pred kapijom bolnice. Kad su moj muž i Lalić sprovedeni kroz bolnički krug sa prozora jedne bolesničke sobe posmatrao je njihovo sprovođenje Milan Popović koji je tada isto ležao u bolnici kao zatvorenik, a sada radi u Ministarstvu unutrašnjih djela u Sarajevu, i pričao mi je da su usput tučeni kundacima. Kada sam toga dana ponijela ručak mome mužu u bolnicu, tamo mi je saopšteno da je moj muž odveden zajedno sa Bogdanom u *Marici*. Pošla sam do Bogoslovije, pošto sam vjerovala da je on tamo odveden i tamo sam ga našla. Ustaša Antunović,²³ koji je u to vrijeme bio komandir straže u Bogosloviji rekao mi je da je moj muž tu i da mu donesem stvari jer će vjerovatno biti odveden kao i ostali koji su sa njime zatvoreni, a koji su u međuvremenu kad je muž bio u bolnici tj. 22. jula transportovani vozom u Gospić. Ja sam mome mužu spremila jedan veliki kofer u kome je bilo rezervno odijelo, 6 novih pari veša, čarapa i hrane u konzervama u približnoj vrijednosti oko 10.000 dinara predratnih.“

Дакле, из овог свједочења може се закључити да је Богдан Лалић читав мјесец дана провео у усташком затвору у Богословији, за разлику од осталих сарајевских свештеника који су ухапшени 23. и 24. јуна, а из Богословије били пребачени у Шегртски дом 25. јуна и након десетак дана пуштени. Према изјави госпође Кршић, затвореници из Богословије су у затвору били раздвојени по самицама, приступ њима био је забрањен, а нема сумње да су били и тешко мучени. То се види из изјава оних Срба који су тих дана били затворени у Богословији, а затим пребачени у неки од других усташких затвора у Сарајеву и успјели да преживе тортуру. На примјер, Бранко Васић, бравар из Сарајева, био је ухапшен 26. јуна и затворен у згради Богословије. О свом боравку у том затвору он каже:

²³ У питању је Миле Антуновић, тада управник Окружног затвора у Сарајеву.

„Први пут сам био ухапшен у Сарајеву 26. јуна 1941. године. Хапшење су извршили усташе. Био сам затворен најпре у згради српске богословије, где сам остао пет до шест дана, а затим сам био премештен у затвор звани *Беледија*. За време мојег боравка у затвору у богословији, био сам два пута предвађан на полицију и саслушаван од једног усташе и полицијских агената, пошто сам био у Југославији члан *Српског клуба*. Саслушаван сам у једној соби на тавану полиц[ијске] зграде, која је била потпуно тамна. У овој соби су ме полиц[ијски] агенти тукли за време саслушавања. Видео сам у овој соби справе за мучење. Тако сам видео посебне ланце, за које су усташе и полицајци вешали људе за ноге. Ови ланци су се могли на посебне тачкове навртати. Још је било других разних справа, али их ја нисам могао добро видети, јер сам био преплашен и збуњен. Тада сам био затворен у богословији са 400 до 500 Срба из Сарајева и околине.“²⁴ Своје свједочење о тортурама над Србима у самој згради Богословије оставила је и Босиљка Николић, чиновница поште у Сарајеву, која је била ухапшена 27. јуна 1941. године и заједно са једном групом жена, Српкиња и Јеврејки, смјештена у затвор у Богословији, гдје су усташе уредиле ћелије за мушкарце и жене. О свом тамновању у том злогласном усташком затвору, она између осталог, наводи: „Поступак према затвореницима био је страшно бруталан. Усташе су затворенике дневно тукли и злостављали. Редовито су по ноћи, око 2 или 3 сата у ноћи, долазили пијани у затвор и тамо злостављали затворенике. Усташе су долазиле пијане и у женске ћелије и захтевале од женских да с њима полно опће [...] Усташе су нас редовито дневно тукли. Мене су тукли шамарима по лицу и боксерима по тијелу, Леви Бјанку тукли су воловском жилом по читавом тијелу, а Павлић Милку тукли су шамарима. Ово су често пута понављали. Нарочито су много тукли и злостављали мушкарце. Тако су знали поједине мушкарце по три пута дневно тући. Обично су пијани долазили у затворе и злостављали. Мушкарцима су знали наредити да сви легну на леђа на патос, а усташе су онда попели се на ормаре и са ормара скакали с ципелама на њих. Мушкарци су тада страшно јаукали од болова тако да се је читава зграда од њиховог јаука проламала. Многе су мушкарце по ноћи из затвора одводили и стрељали их. Одвели су и стрељали такође и двије жене и то једну професорку и једну студентицу. Професорка је била родом из Црне Горе, а студентица из Босне. Многе су мушкарце везивали два по два и одводили их по ноћи наводно у неке логоре. Затвореници су се увек мењали. Једне су усташе одводили, а друге истодобно доводили, тако да је затвор увијек био пун. И послје мене је остао исто пун.“²⁵

Усташка тортура је сигурно била и један од главних разлога што су Лалић

²⁴ ДАС, Г-2, Ф-8, р232/1943.

²⁵ ДАС, Г-2, Ф-8, р173/1941.

и Кршић, након мјесец дана боравка у усташком затвору, имали тешких здравствених проблема па су, на интервенцију др Мухамеда Кундуновића, били спроведени у болницу и то 22. јула 1941. године. Због те околности њих двојица нису тог дана транспортовани у Госпић, заједно са осталим њиховим сапатницима из Богословије. Вјероватно је то и кључна тачка забуне око одвођења Богдана Лалића у Госпић, јер су остали, осим њега и Кршића, тог дана заиста били транспортовани у тај логор. Инсистирање др Кундуновића да се ова двојица угледних сарајевских Срба пребаце из затвора у болницу, не може се другачије тумачити него као његов покушај да их спаси од сигурне смрти. Дакле, из овог дијела изјаве Смиљане Кршић произилази да је Богдан Лалић 24. јула 1941. године био виђен у кругу болнице од стране свједока Милана Поповића. Осим тога, из исказа госпође Кршић видљиво је да она зна детаље одвођења свог мужа и проте Лалића из болнице, попут онога да се њен муж опирао одвођењу и да га је усташа ударио кундаком приморавајући га да крене са њима. Такође, она зна да је тада Лалић доведен са другог одјељења. Из самог исказа дало би се закључити да јој је те детаље испричао др Шепаровић, за кога она каже да је био присутан приликом њиховог одвођења. Све наведено говори нам да је прота Лалић 24. јула у подне био жив. То значи да дефинитивно отпада могућност да је Лалић убијен и бачен у Шаранову јаму 12. јула 1941. као што се наводи у литератури. Такође, отпада и могућност да је Лалић одведен у Цапраг, заједно са осталим сарајевским свештеницима, који су поново били ухапшени 10. јула те године и заједно са породицама спроведени у тај логор. Дакле, Лалић се читаво то вријеме, од хапшења 23. јуна, налазио у усташком затвору у Сарајеву.

О даљој судбини Богдана Лалића и свог мужа, професора Кршића, Смиљана Кршић наводи:

„Sutradan kada sam ponijela ručak mome mužu u Bogosloviju, ustaša Grgić, koliko se sjećam po zanimanju student, Sarajlija, stanovao je na Bjelavama, saopštio mi je da je moj muž odveden. Sa Antom Babićem profesorom i kolegom moga muža, otišla sam u logor ustaški i tamo nam je logornik Lokmić saopštio da je moj muž odveden 24. jula u 23.30 sati u Gospić sa svojim transportom. Poslije nekih mjesec dana iz Bogoslovije je pušten Čengić, koji mi je poručio da dođem njegovoj kući i tada mi je ispričao da je moj muž i Bogdan Lalić, pretsjednik višegradske opštine Čengić i bilježnik iz Rogatice ili Goražda neki Dožić, brat patrijarha Dožića, odvedeni luksuznim automobilom 24. jula u 17.30 sati u pravcu stanice. Na stanici sam se raspitivala da li je u to vrijeme i toga dana sproveden neko u logor za Gospić i tamo mi je rečeno da toga dana nikakav transport nije otišao za logor.

Poslije oslobođenja Sarajeva u aprilu mj[esecu] 1945. god[ine] profesorka Vera Šnajder ispričala mi je da je 1941. god[ine] njoj ustaša Mirko Arapović, tada đak 6 razr[eda] gimnazije pričaо da je moj muž zajedno sa ovom trojicom, koji su odvedeni luksuznim automobilom, odvezeni u pravcu Ilijaša u mjesto gdje je tada bio logornik neki Rajnleiter i da ih je sprovodio zagrebački medicinar ustaša Vrkljan. Logornik Rajnleiter pričaо je Mirku Arapoviću čak i neke detalje na koji je način izvršeno ubistvo nad mojim mužem i Bogdanom Lalićem. Iste navode pomenuti ustaša Arapović ponovio je Veri Šnajder i 1943. god[ine] prilikom posjete.

Sofiji Vranišić rođ[enoj] Barbarić, domaćici u Brezi, ustaša Krešo Kuraja, želj[eznički] činovnik iz Podlugova, pričaо je da je moj muž sa trojicom gore navedenih ubijen na Ilijašu i po detaljima koje je dao o tom ubistvu, moglo bi se zaključiti da je i sam – ako ne ubijao – a ono bar prisustvovao ubistvu.

Radi Staniću, advokatu iz Sarajeva, rekao je dr. Savo Besarović, koji se sada nalazi u pritvoru u Sarajevu, da moj muž nije otišao daleko od malte.

O slučaju moga muža mislim da bi mogli da pridonesu rasvjetljivanju slučaja i slijedeća lica: Radoš Franjo, tajnik policije, inače đak moga muža; Jilek Drago, zamjenik ustaškog povjerenika Francetića; Feliks Poljanić, zamjenik glavnara građ[evinske] uprave; Hakija Hadžić, povjerenik poglavnikov za B. i H.; Božidar Bralo, poglavnikom povjerenik – svi gore navedeni nalaze se sada u bjezstvu ili u pritvoru. Od ljudi koji se sada nalaze u Sarajevu, o slučaju moga muža mogli bi da znaju: Dr. Jablanović kateheta I muške gimnazije, dr. Ljivajušić kateheta II muške gimnazije, dr. Zvonko Sunarić sin doglavnikov, advokat.

Oni zatvorenici koji su bili sa mojim mužem u bogosloviji, a koji su 22. jula odvedeni za Gospić, stigli su do Gospića, ali im se svaki dalji trag izgubio. Moj muž sa trojicom navedenih, koji su odvedeni luksuznim automobilom 24. jula, nije stigao do Gospića, nego je po svoj prilici ubijen zajedno sa trojicom pomenutih u okolini Sarajeva, negdje oko Ilijaša.

Majci moga muža jedan seljak iz Ilijaša, kome ime ne znam, ali ću ga na svaki način doznati, pričaо je još prije dvije godine da je njen sin, a moj muž, ubijen u Ilijašu.

Više nemam šta reći po ovoj stvari.“

Из овог дијела изјаве госпође Кршић јасно произилази да је свештеник Лалић одведен из затвора у Богословији 24. јула око 17 и 30 часова, заједно са професором Кршићем и још двојицом затвореника, од којих је један био рођени брат српског патријарха Гаврила, Петко Дожић, а други извјесни Ченгић. Прије свега, за поменућу тројицу затвореника, који су заједно са Лалићем одведени из Богословије тог дана, не постоји ниједан

писани траг да су евентуално одведени за Госпић, нити се та могућност уопште помиње у изворима и литератури. Осим тога, изјаве усташа о убиству Лалића и наведене тројице, које у свом исказу помиње гопођа Кршић, могу бити истините, јер су неки од поменутих, по свом мјесту и положају у усташком режиму, могли знати детаље овог масакра. На примјер, Крешимир Крешо Кураја, кога у свом исказу помиње гопођа Кршић, није био само жељезнички чиновник у Подлуговима, већ је у току рата био усташки таборник у Илијашу. Такође, Крешимир Кураја је био један од накрволочнијих усташких злочинаца на простору Сарајевског среза, а његов табор у Илијашу је био један од назлогласнијих усташких табора. Због тога је Илијаш 1941. године био мјесто масовних егзекуција над Србима из Сарајева и његове околине. Према документима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у периоду од јуна до октобра 1941. године, у Илијашу је убијено око 400 Срба, што из самог Илијаша, што из околине Сарајева, што доведених из затвора у Сарајево. Ликвидације су вршене углавном ноћу, ножевима, сјекирама или тупим предметима, на више локација у Илијашу и то код пилане, близу ушћа Миоче у Босну, Подлуговима и другим мјестима. Неке жртве закопане су у масовним гробницама код пилане у Илијашу или чак бачене у бунаре.²⁶ У овим масакрима неријетко је лично учествовао таборник Кураја, тако да његов опис убиства Лалића и његове тројице сапатника, може бити сасвим аутентичан, као што у свом исказу и тврди госпођа Кршић. Осим тога, други усташа који се помиње у њеном исказу као „Рајнлеитер“ је без сумње један од двојице познатих усташких злочинаца из Илијаша, Иван или Стјепан Рајнталер, који су такође били учесници и егзекутори у усташким покољима вршеним током љета 1941. године у Илијашу. Самим тим њихово присуство и учешће у убијању поменуте четворице 24. јула 1941. сасвим је извјесно, што и произилази из исказа госпође Кршић, гдје је наведено да су таборник Крешо Кураја и један од двојице Рајнталера касније описивали детаље убиства, које су могли знати само уколико су били присутни.

На основу свега до сада наведеног, исказ госпође Смиљане Кршић може се сматрати аутентичним свједочењем, а њени наводи о хапшењу, тамновању и убиству њеног мужа Јована, као и проте Богдана Лалића, могу се прихватити као истинити.

Осим тога, ово свједочење није једини документ који говори у прилог чињеници да свештеник Лалић није одведен у Госпић и убијен на Велебиту, већ да је убијен у Илијашу или у његовој околини. Наиме, у архивској грађи постоји најмање још један документ који говори у прилог томе, а у питању је Одлука о утврђивању злочина усташког злочинца и високог

²⁶ Д. Мاستиловић, Сарајево 1941, 141-142.

функционера усташке власти у Сарајеву Драга Јилека. Документ је настао у Сарајеву 25. септембра 1947. године, а сачинила га је Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Похрањен је у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, у фонду Земаљске комисије, у кутији бр. 19, под ознаком: Ф Број 1111/2. У наведеној одлуци се, између осталог, каже:

„Nakon napada na SSSR pojačali su se progoni protiv Srba i Jevreja, a ujedno i protiv ostalih naprednih elemenata u gradu. Tada su otpočela masovna hapšenja i odvođenja u logore svih onih, za koje se moglo posumnjati, da nisu fašistički orjentisani. Tada su uhapšeni Dr. Jovo Kršić, pretsjednik grupe sarajevskih književnika, Vidović Vojin, student, prav[oslavni] sveštenik Bogdan Lalić, Dr. Marcel Šnajder, Pešut Pero i mnogi drugi. Svi su zatvoreni u pravoslav[noj] bogosloviji, tamo zlostavljani i onda odvedeni u logore, gdje su pobijeni. Dr. Kršić, Bogdan Lalić, brat pravosl[avnog] patrijarha Gavrila i potpretsjednik višegradske opštine su izdvojeni i luksuznim autom su odvedeni put Semizovca i tamo ubijeni.“

Овај исказ само се у једном детаљу разликује од онога што је наведено у изјави Смиљане Кршић, а то је мјесто гдје су одведени и убијени наведени. Семизовац је насељено мјесто које се налази на путу између Сарајева и Илијаша, што уствари потврђује тезу да су Лалић и његови сапатници ту ноћ одведени према Илијашу, а да ли су убијени на путу за Илијаш, то јест у Семизовцу, или у Илијашу, тешко је закључити из наведених докумената. Ипак, помињање усташа из Илијаша као егзекутора, у исказу Смиљане Кршић, наводи на закључак да је егзекуција извршена на једном од усташких стратишта у Илијашу. Питање да ли су наведени убијени у Илијашу или у његовој околини, у коју спада и Семизовац, не мијења суштину када је у питању мјесто и вријеме погибије свештеника Богдана Лалића.

Дакле, из свега наведеног могло би се са великом дозом сигурности тврдити да свештеник Богдан Лалић није одведен у логор у Госпић нити је убијен на Велебиту и бачен у Шаранову јаму, већ је убијен 24. јула 1941. године у вечерњим часовима на неком од усташких стратишта у Илијашу или у његовој околини. Његови посмртни остаци, као и тројице његових сапатника који су убијени заједно с њим, вјероватно се и данас налазе на мјесту егзекуције.

Судбина Богдановог сина Мирослава, који је заједно са њим ухапшен и затворен и даље остаје мистерија. Њега, као што је већ наглашено, нема на попису жртава комплекса логора Госпић –Јадовно – Паг, нити постоје валидни подаци да је уопште одведен у Госпић и тамо убијен. Такође,

није могуће установити да ли је Мирослав остао читаво вријеме у затвору у Богословији, од хапшења 23. јуна до 22. јула, када су затвореници из Богословије транспортовани за Госпић, или је у међувремену пребачен у неки од других усташких затвора у Сарајеву или је једноставно једне ноћи одведен из затвора и убијен на неком од сарајевских стратишта, као што је био случај са многим Србима затвореним у Богословији. Списак упућених затвореника из Сарајева у Госпић 22. јула 1941. године не постоји, а из малобројних изјава преживјелих не може се закључити да ли је Мирослав био међу отпремљенима у Госпић. Дакле, постоји могућност да је и он убијен на неком од усташких стратишта у Сарајеву, али сигурно не заједно са оцем, 24. јула 1941. године. У Сарајеву и његовој околини постоји већи број стратишта из 1941. године, на којима су убијани похапшени Срби, али се само за мали број људи може прецизно установити гдје, када и на који начин су усмрћени. Према свједочењима преживјелих затвореника из сарајевских усташких затвора, усташе су на врло перфидан начин, у строгој тајности и искључиво по ноћи, одводили већ измрцварене људе из затвора, након чега би им се једноставно изгубио сваки траг. Егзекуције су вршене искључиво хладним оружјем, ножевима, маљевима, крапчама, сјекирама и слично, како пуцњава не би узнемиравала локално становништво. Лешеве су затрпавани на разним мјестима у Сарајеву и његовој околини. Такође, подразумијева се да усташе нису водиле никакву евиденцију о одведеним и убијеним Србима, па је због тога веома тешко уопште установити број усташких жртава, посебно оних из 1941. године. Самим тим сада је већ немогуће установити, за највећи број тих жртава, тачно вријеме, локацију и начин на који су ликвидирани. Очигледно, такав је случај и са Мирославом Лалићем.

Необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, фонд:
Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Архив Југославије, фонд:
Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
(110)
Државни архив Србије, фонд:
Комесаријат за избјеглице и пресељенике Владе народног спаса 1941-1944.

Објављени извори:

Затезало Ђуро, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, књига II, Београд 2007.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, Београд 1993.

Злочини Независне Државе Хрватске, Зборник докумената, *Комесаријат за избеглице и пресељенике Владе народног спаса 1941-1944. године*, књига 3, Приредили: др Маријана Мраовић и Петар Ђурђев, м.а., Београд – Нови Сад 2022.

Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Dokumenta, I-III, knj. III, Београд 1986.

Литература:

Затезало Ђуро, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, књига I, Београд 2007.

Мастиловић Драга, *Сарајево 1941*, Источно Сарајево 2025.

Симић Драган, *Свештеничка породица Лалић*, Добрун 2021.

Споменица православних свештеника – жртава фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби, Београд 1960.

Шућур Драган, *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве 1941. године*, Бања Лука 2014.

Summary

Draga Mastilović

WHERE AND WHEN WAS PRIEST BOGDAN LALIĆ KILLED?

In the literature so far, it has been stated that a Sarajevo priest, archpriest Bogdan Lalich was arrested on June 15, 1941, transported to a camp in Gospich, and then on July 12, 1941, killed on Velebit and thrown into Sharan's pit. On the memorial plaque located above Sharan's pit on Velebit, among the names of Serbian priests who were killed and thrown into that pit is the name of the expulsion Bogdan Lalich. However, with a comprehensive analysis of all currently available documents about his suffering, especially the statement of Smiljana Krshich of June 30, 1945 and the Decision on the Determination of the Crime of War Criminal Drago Jilek, of September 25, 1947, it can be stated with a great deal of certainty that the priest Bogdan Lalic was not taken to the camp in Gospich, nor was he killed on Velebit and thrown into the Sharan's pit. From these two documents it is clear that archpriest Bogdan Lalich was arrested on June 23, 1941 by the ustashe police in Sarajevo and imprisoned, along with about

300 other Sarajevo Serbs arrested at the time, in the ustasha prison located in the building of the Orthodox Theological Seminary in Sarajevo. He remained in that prison until July 22 of that year, when he was taken to the hospital together with Professor Jovan Krshich, on the intervention of prison doctor Muhamed Kundurovich. They remained in the hospital until July 24, when the ustashe came for them again and took them to the prison in the seminary building. That same evening, Bogdan Lalich, Professor Krshich, Petko Dozich, brother of the Serbian Patriarch Gavriilo, and a certain Chengich from Visegrad, were taken by the ustashe in the direction of Ilijash, where they were killed at one of the ustasha execution sites.

